

MINNA RIIKKA JÄRVINEN JA JARI KAIVO-OJA

SIVISTYSIDEAALI VAATII UUELLEENTARKASTELUA

Maailmassa on monenlaista pahoinvointia ja epätasa-arvoa, eikä aikamme viheliäisiä ongelmia olla onnistuttu ratkaisemaan. Olisi aika synnyttää uusi sivistysideaali, mutta se edellyttää, että ymmärrämme, mitkä ovat uuden ajan reunaehdot, ja kutsumme kaikki mukaan keskusteluun.

Maailma vaatii perustavanlaista muutosta. Planeettamme ei kestä nykyistä tilannetta, jos kaikkia on joko liikaa tai liian vähän.¹

Ihmisiä on liikaa mutta työntekijöistä paikoin pulaa. Joillakin on varallisuutta yli ymmärryskyvyn rajojen, toisilla puute välttämättömästä. On liikaa sadetta ja kuivuutta – ja liian vähän ruokaa, vettä ja energiaa. Asiat, joita ei ole liikaa tai edes kohtuudeksi, ovat oikeudenmukaisuus, rauha, luottamus ja sopusointu. (Chancel ym. 2022; Human Rights Watch 2023).

¹ Uusin Rooman klubin raportti on hyvä yhteenveto globaalien kestävyysongelmien laajuudesta ja vakavuudesta (katso Dixson-Declève ym. 2022).

Luottamus heijastuu voimakkaasti organisaatioiden tuottavuuteen ja uskottavuuteen, myös koulutusinstituutioissa ja -organisaatioissa (Fukuyama 1995; Bachman 2018; Niedlich ym. 2020; Burton ja Abrams 2023). Usein monet luottamusta ja identiteettiä vahvistavat tekijät liittyvät arvokkuuden tunteeseen ja sen hyvään viestittämiseen (Fukuyama 2018).

Vauraasta länsimaasta käsin on erittäin helppoa huudella ja vaatia muutosta. Olemme yhteiskuntana ehtineet kerätä vaurauden, jonka turvin voimme ylläpitää kuvitelmaa hyvinvoinnista. Nyt vaadimme kohtuutta niiltä, joilla ei ole ollut edes pientä mahdollisuutta maistaa tätä ylellisyyttä.

Toisaalta Tilastokeskuksen mukaan Suomessa vuonna 2021 lähes 900 000 ihmis-

Uudenlaista sivistysideaalia pitäisi miettiä uuden ajan leirinuotioiden äärellä.

On pakko tasata ja toimia oikeudenmukaisemmin koko planeettaa silmällä pitäen.

tä eli köyhyys- tai syrjäytymisriskissä (Tilastokeskus 24.3.2023). Terveiden ja hyvinvoinnin laitos (THL) ja Euroopan neuvoston komitea ovat todenneet, että Suomen perusturva on osin riittämätön. Tietoisuus tästä laajasta köyhyysilmiöstä Suomessa on tietysti eräs sivistyspolitiikan reunaehto.

SOSIAALINEN INKLUUSIO EI TOTEUDU

Tekopyhyys ja silmien ummistaminen ovat saavuttaneet varsin mittavan tason maailmassa. Sosiaalisen osallisuuden eli inklusion taso on maailmassa heikko, ja monenlainen epätasa-arvo ja syrjintä rehottavat.

On arvioitu, että pelkästään sukupuolten välisestä epätasa-arvosta johtuvan inhimillisen pääoman varallisuuden menetys on maailmanlaajuisesti 160,2 biljoonaa dollaria. Toisaalta Afrikan afrojäkeläiset kokevat edelleen huomattavasti enemmän köyhyyttä kuin valtioiden valtaväestö. Esimerkiksi Latinalaisessa Amerikassa afroväestön keskuudessa on köyhyyttä 2,5 kertaa enemmän kuin muun väestön keskuudessa.

Noin 90 prosenttia kehitysmaiden vammaisista lapsista ei käy koulua. Monissa maissa on erittäin vaikea torjua seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien syrjäytymistä ja syrjintää sekä heihin kohdistuvaa väkivaltaa. Vielä tänäänkin yli 70 maata maailmassa jatkaa homoseksuaalisuuden kriminalisointia.

Lukuisat EU-asiakirjat, Maailmanpankin raportit ja poliittiset julkilausumat, joihin Suomikin on sitoutunut, luovat paineita sosiaalisen inklusion lisäämiseen. Muutos vaatii oikeudenmukaisuuden ja sosiaalisen inklusion periaatteiden soveltamista. Kun toimitaan näiden periaatteiden mukaan, on pakko tasata ja toimia oikeudenmukaisemmin koko planeettaa silmällä pitäen. (IDA 2022; Allman 2013; Jackson 2013.)

Tasaaminen koskee myös suhdettamme muuhun elolliseen ja elottomaan. Etenkin valistuksen ajan jälkeen monet ovat tottuneet ajattelemaan, että muu elollinen ja eloton saa arvonsa vasta ihmisen siihen kajottua: metsät tuottavat hakattuina, mineraalit kaivettuina, vesi lauhdevetenä tai teollisuuden

raaka-aineena (esimerkiksi Horkheimer ja Adorno 2008; Dixon-Declève ym. 2022). Erityisesti monen alkuperäiskansan maailmankuvaan on sitä vastoin kuulunut ymmärrys elollisen ja elottoman väistämättömän yhteydestä (esimerkiksi Porsanger 2014). Valistuksen ja teollistumisen välivaiheen jälkeen edessämme on paluu yhteyden ajatukseen, koska maapallo uupuu ihmistoiminnan puristusotteessa. Myös ihminen tuntuu uupuvan itse rakentamassaan oravanpyörässä (esimerkiksi Tays 2020).

Vuonna 2023 on ehkä hyvä palauttaa mieleen, mitä Kirkkojen maailmanneuvoston kuudes yleiskokous päätti Vancouverissa jo vuonna 1983. Silloin julkistettiin uusi ohjelmakokonaisuus ”Oikeudenmukaisuus, rauha ja luomakunnan eheys” (ORLE). Tässä globaalissa ohjelmakokonaisuudessa tuotiin yhteen 1960–70-lukujen yhteiskuntakritiikki ja uusi tietoisuus ihmisen toiminnan aiheuttamista uhkista ympäristölle. (Natunen 2010.)

Vastuullisuus taloudellisessa päätöksenteossa, sosiaalisessa kehityksessä sekä luonnon materiaalien resurssien ja energiaressurssien käytössä ovat yhä keskeisiä päätöksenteon haasteita. Ukrainan sodan, monien muiden sotien ja erilaisten vastakkainasetteluiden maailmassa Kirkkojen maailmanneuvoston ORLE-ohjelma, joka sisältää vahvan eettisen näkökulman, on yhä kiperä haaste jokaiselle päätöksentekijälle.

YMMÄRRÄMMEKÖ EETTISIÄ KYSYMYKSIÄ?

Tulevaisuustietoisille sivistyskeskusteluille hyödyllisiä ovat normatiivisen etiikan kolme keskeisintä suuntausta: seurausetiikka, velvollisuusetiikka ja hyve-etiikka (esimerkiksi Pojman ja Fieser 2012).

Seurausetiikan keskeinen kysymys on, millaisia seurauksia teolla on. Velvollisuusetiikan keskeinen kysymys on, millainen teko on velvollisuuden tai oikean säännön mukainen. Hyve-etiikan keskeinen kysymys taas on, mitä ovat hyvälle ihmiselle ominaiset luonteenpiirteet tai ominaisuudet eli hyveet. Hyve-etiikka kehkeytyi alun perin antiikissa. Sen mukaan järkevä tai viisas ihminen tietää aina, mitä hyvä elämä tai onnellisuus todellisuudessa on.

Suomi on toistuvasti arvioitu maailman onnellisimmaksi maaksi. Suomalaisten siis luulisi tietävän, mitä onnellisuus on ja millaista hyve-etiikkaa se vaatii. Mutta onko asia oikeasti näin? Onko hyve-etiikkamme päivitetty soveltuvaksi digitalisoituvaan yhteiskuntaan, jossa muun muassa keinoälyn käyttö ja muut digitaaliset teknologiat muuttavat organisaatioiden tapoja toimia? Onko tutkimus- ja kehitystoimintamme valmis esimerkiksi vastaamaan uusiin geneerisen keinoälyn tuottamiin teknologisiin ja yhteiskunnallisiin sivistyshaasteisiin? (Vertaa Avis 2018; Bareis ja Katzenbach 2022; Goto 2022; Gruetzemacher ja Whittlestone 2022; Makridakis 2017; Newman ym. 2022.)

Mitkä ovat ne koulutukselliset ja sivistykselliset arvot, joita haluamme oikeasti vaalia yhteiskunnassa?

Joudumme joka päivä kamppailemaan tekojemme seurausten, omaksumiemme velvollisuuksien ja hyveiden vaalimisen välillä. Miksi kuitenkin käymme vain vähän keskustelua näistä etiikan peruskysymyksistä esimerkiksi mediassa?

EETTINEN HARKINTA VAATII KÄRSIVÄLLISYYTTÄ, JOTA MEILLÄ EI NÄYTÄ OLEVAN

Ehkä voisimme myöntää vihdoinkin, että sivistys vaatii aikaa ja kärsivällisyyttä. Ilman niitä emme ehkä koskaan ehdi saavuttaa riittävää erinomaisuuden tasoa eettisissä kysymyksissä. Eettinen kasvumme uhkaa jäädä heikoksi, ala-arvoiseksi ja olemattomaksi.

Totuus on se, että kärsivällisyys ja kiireetön harkinta ovat hyveitä, jota monet ihmiset eivät osaa harjoittaa. Tämä asiantila johtuu usein siitä, että lykkäämme jatkuvasti asioita ja odotamme jotakin tapahtuvaksi kuin ihmeen tavoin nopeasti.

Ehkä meidän tulisi panostaa enemmän kärsivällisyyden ja ajanhallinnan kysymyksiin. Onko meillä riittävästi mahdollisuuksia

pysähtyä vastuullisen taloudellisen, sosiaalisen ja ekologisen päätöksenteon ja eettisten peruskysymysten äärelle – vai etenemmekö huohottaen tiimipalaverista toiseen?

Käyttäytymisemme on liian usein lyhytjänteistä ja opportunistista. Tällaisella käyttäytymisellä voi olla vakavia ja negatiivisia vaikutuksia yhteiskunnan toimintaan ja yhteiskunnalliseen luottamukseen, kuten useat tutkimukset ovat eri yhteyksissä osoittaneet. Organisaatioissa ja instituutioissa luottamuspääoman kerääminen vie aikaa, mutta sen menettäminen voi tapahtua nopeastikin. Tämä näkökohta on erityisen tärkeä koulutusjärjestelmän toiminnan yhteydessä (katso Niedlich ym. 2020.)

Niin sanotun moraalikadon vakavia seurauksia on jo nähty muun muassa finanssikriisin ja Venäjän autoritaarisen yhteiskuntakehityksen yhteydessä. Voimme oppia näistä tapahtumista ainakin sen, että moraaliset kysymykset eivät ole marginaalisia yhteiskunnallisessa päätöksenteossa. On hyvä myös tiedostaa, että moraalisten kysymysten onnistunut ratkaiseminen tuottaa usein myös yhteiskunnallista luottamusta, tasapainoi-

suutta ja vaurautta (Ryan 2022; Tripsas ja Schrader 1995; Steinweis ja Rachlin 2015; Hedlund 2007; Claasen 2015; Bachman 2018; Burton ja Abrams 2023).

TARVITAAN UUDENLAISTA VUOROPUHELUA

Muutosta vaativa maailmantila haastaa sivistyskäsitystämme. Sivistystä on pyrkimys löytää vastauksia aikakautemme ongelmiin. Se, millaisina sivistysihmisinä näyttäydymme, on kiinni siitä, millaisen maailman jätämme jälkeemme. (Moilanen ja Salonen 2022.)

Uuden ajan sivistysidealin luominen edellyttää, että ymmärrämme, mitkä ovat uuden ajan reunaehdot. Nykyisellä tavalla, jossa ihmisellä on oikeus hyödyntää ilman velvoitetta hoivata, ei voida jatkaa. Luontokato ja ilmaston muutos ovat tosiasioita ja globaaleja megatrendejä. Muutos on aikamme imperatiivi. On pohdittava perusteellisesti uudestaan, millaista sivistystä ja koulutusta ilkeiden ongelmien ratkaiseminen vaatii (Moilanen ja Salonen 2022).

Jos sivistyspolitiikka ohittaa kevyesti kaikki perustavanlaatuiset seuraamus-, velvollisuus ja hyvekysymykset, se ei voi olla kovin kestävä tai tukeva pitkällä aikavälillä kansalaisten psykologista ja sosiaalista selviytymiskykyä. Tämä kaikki vaatii laajaa yhteiskunnallista arvopuhetta. Mitkä ovat ne koulutukselliset ja sivistykselliset arvot, joita haluamme oikeasti vaalia yhteiskunnassa? Olemmeko esimerkik-

si valmiita vaalimaan sivistyksellisiä tasa-arvon periaatteita?

Sivistysnäkömyksen uudelleenmuotoilu on haaste yhteiskunnalliselle keskustelulle. Kaikilla on oltava mahdollisuus keskustella arvoista, jotta niihin sitouduttaisiin. Tiedetään, että ne asiat, joiden valmisteluun ei olla saatu osallistua, jäävät aina ulkokohtaisiksi.

Tiedämme myös, että monet kokevat epävarmuutta kyvyistään osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun ja päätöksentekoon. Muutosta arvoissa, asenteissa ja toimintatavoissa, tapahtuu kuitenkin vain kansalaisten osallistumisen ja keskustelun kautta.²

Kabinetit on kaadettava, ja puheoikeuden, mielipiteen ilmaisun ja osallistumisen tulee kuulua myös niille, jotka eivät ole ehtineet tai pystyneet muodostamaan vaikuttaja- ja suhdeverkostoja. On tarjottava tiloja käydä rakentavaa dialogia.³ Median on muutettava toimintatapaansa ristiriitojen ja vastakkainasettelun lietojasta ymmärryksen ja eettisen tietoisuuden rakentajaksi.

² Tutkittaessa esimerkiksi yrittäjyyskasvatustoimien toteutumista peruskoulussa, on käynyt ilmi, ettei pelkkä koulutus riitä aikaansaamaan muutoksia, vaan muutokset ovat edellyttäneet mahdollisuutta osallistua opetuksen suunnitteluun (Ruskovaara, Hämäläinen ja Pihkala 2016; Oksanen, Oikkonen ja Pihkala 2022).

³ Dialogi ymmärretään yleensä keskusteluksi. Se on kuitenkin keskustelua syvempi kommunikaation muoto, jossa keskeistä on kuulla ja kuunnella muita sekä jatkaa omin kokemuksin, näkökulmin ja tiedoin täydentäen ja syventäen dialogia edelleen. Keskeinen tavoite on lisätä keskinäistä ymmärrystä. (Katso esimerkiksi Erätauko-dialogista Sitra 2021.)

UUSI KOULUTUSJÄRJESTELMÄ

On otollinen hetki tarkastella myös koulun ja koulutusjärjestelmän sivistystehtävää, koska koulu on syvissä ongelmissa: Kunniakas, koulutuksellisen tasa-arvon ihanteelle rakentunut suomalainen peruskoulu ei enää kykene tuottamaan kaikille edes perustaitoja. Nuorten hyvinvointi ja mielenterveys sakkaavat, eivätkä onnellisen ja tasapainoisen elämän lähtökohdat täyty. (Valtioneuvosto 2021; THL 2021; Rees ym. 2020.)

Opettajat ovat menettäneet ja osin halukkaasti luovuttaneet autonomiansa kasvattajina. He saattavat toisaalta takertua siihen myös tavalla, joka hirttäytyy menneisiin hyviin aikoihin, jolloin kouluissa vallitsi ”työrauha”. Huoltajat haluaisivat osallistua koulun toimintaan, mutta heille on tarjolla vain leipurin ja taloudellisen sponsorin tehtäviä. Rakentava mukaan ottamisen kulttuuri ei kuulu kouluyhteisöihin. (Esimerkiksi Simola 2015, 24; OAJ 2021, 16; Uusikylä 2022; Palmu 2019; Kattilakoski 2018, 156–158).

Koulutuspoliittinen keskustelukin käydään pääosin ydintoimijoiden, opettajien, nuorten ja huoltajien, ohi ja yli. Se tuottaa vieraantumista, joka ilmenee pahimmillaan joidenkin huoltajien lastensa opettajaan tai kouluun kohdistamana vihana, miedoimmillaan sopeutumisen koulun välineelliseen rooliin (OAJ 2021).

Pahimmillaan tämä kaikki voi kytkeytyä moraalikatoon koulutusmotivaatiossa, kou-

lutusinvestoinneissa ja sitoutumisessa kestäviin toimintamalleihin, jotka edistävät pitkäjänteistä sivistystä. Esimerkiksi keinoälyn sivistävä opetus- ja tutkimuskäyttö koulu- ja yliopistolaitoksessamme on asia, josta soisi käytävän laajempaa kriittistä ja rakentavaa keskustelua. Koulun ja koulutusjärjestelmän tämän hetken ongelmien ratkaisuyritykset ovat olleet pistemäisiä ja laastarimaisia, ja ne ovat tuottaneet koulutukseen pirstaleista hankehumpkaa (esimerkiksi Karvala 2021; Pöntynen 2022; Vesa 2021).

1970-luvulla luodun peruskoulun lähtökohdat ovat sodanjälkeisessä Suomessa. 2020-luvulla Suomi on toisenlainen yhteiskunta ja koulun ongelmat systeemisiksi. Yksittäisillä toimenpiteillä ei synny lineaarisia ja johdonmukaisia ratkaisuja näihin ongelmiin (Nada 2022; Simola 2015, 108; Sahlberg 1997, 75–125).

Tarvitaan koulutuksen uusi paradigma, jonka tulee rakentua yhdessä luodulle uuden ajan sivistysideaalille (Moilanen ja Salonen 2022). Tätä koulutuksen uutta paradigmaa ei voida synnyttää hierarkisilla ylhäältä alaspäin tehtävillä poliittisilla linjauksilla, vaan se edellyttää laajaa dialogia ja jaettua tiedolla johtamista yhteiskunnan eri toimijoiden keskuudessa. Tarvitaan monipuolista ennakoitua tutkimusta, joka palvelee ongelmakeskeistä uudistavaa ajattelua ja sen mukaisia innovatiivisia ratkaisuja yhteiskunnassa (Minkkinen, Aufferman ja Ahokas

Koulun ja koulutusjärjestelmän tämän hetken ongelmien ratkaisuyritykset ovat olleet pistemäisiä ja laastarimaisia, ja ne ovat tuottaneet koulutukseen pirstaleista hankehumpkaa.

2019; Kaivo-oja, Knudsen ja Lauraéus 2022; Kaivo-oja ja Stenvall 2022)

Erityisen tärkeää olisi kiinnittää huomiota huolellisiin ”jos, niin”-kysymysten asetteluun, joita professorit **Jaakko Hintikka** ja **James Bachman** (1991) ovat vahvasti suositelleet. Tulevaisuusorientoitunutta ”jos, niin”-ajattelua tarvitaan erityisesti, kun kysytään, onko koulutusohjelmien sisällöissä jotain sellaista, josta voisi luopua jonkin tärkeämmän tähden.

Koulutusohjelmakeskustelu vaatisi yhteiskunnallisten vaihtoehtoiskustannusten arviointia koulutustoiminnassa suhteessa työelämän nopeaan kehitykseen ja toimintalogiikkaan. Esimerkiksi jatkuvan oppimisen toteuttaminen Suomessa voisi järkevöityä, jos meillä olisi enemmän tietoa eri oppimispolkujen vaihtoehtoiskustannuksista ja kiinnostavuudesta oppijoiden keskuudessa.

Koulun tulisi aktiivisesti torjua sivistymättömyyttä ja siitä kieliviä aikamme viheliäisiä ongelmia, kuten luontokatoa, henkistä

pahoinvointia, mielenterveysongelmia, eriarvoisuutta, itsekkyyttä ja kaikenlaista populistista, mustavalkoista joko tai -kulttuuria (Apunen ym. 2017; Eatwell ja Goodwin 2018; Herkman 2019; Urbinati 2019; Hopkin 2020). Koulun tehtävä on vahvistaa sivistystä ja sen vaatimia kyvykkyksiä: merkityksellisyyden kokemusta, liittymisten tunnetta, huolenpitoa, vastuuta, kohtaamista, empatiaa ja kriittistä ajattelua.

Sivistystehtävä on kompleksi ja systeeminen. Sivistystehtävän uudelleen muotoilun tulisi haastaa nykyinen opettajankoulutus, opettajien täydennyskoulutus, koulutusjärjestelmän rakenteet, opetussuunnitelmat, tuntijaot, ainejakoisuus, ikäluokka-ajattelu, sukupolvisuus ja ylisukupolvisuus. Tässä uudelleen muotoilun yhteydessä tulisi myös sivistyksen suhde oppimiseen ja koulunkäyntiin arvioida kriittisesti uudelleen ja niin ikään sivistyksen suhde opettajuuteen, oppimiseen ja kasvatukseen. Myös itse oppiminen eli informaali, nonformaali ja for-

maali oppiminen tulisi ottaa kriittisen arvioinnin kohteeksi suhteessa kansalaisuuteen, yhteiskuntaan liittymiseen sekä ihmisen paikan arviointiin yhteiskunnan kokonais-systeemissä.

Onko ideaalista unelmointi ja sen hahmotelu liian vaarallista? Jos on, kenen kannalta? Tieteellisen tutkimuksen maailmassa on nostettu esille tarve kuvitella vaihtoehtoisia tulevaisuuksia ja käydä kriittistä keskustelua erilaisista tulevaisuuskuvista (Beckert 2016; Castoriadis 1987; Eriksen 2021).

UUDEN AJAN LEIRINUOTIOT

Koulun ja kasvun ydintoimijat – lapset, nuoret, opettajat, huoltajat – voisivat tehdä vallankumouksen ja ryhtyä käymään dialogia sivistysideaalista. Ylipuhumisen aika on nyt päätettävä, keskustelu on demokratisoitava ja valta riisuttava omia etujaan ajavilta edunvalvojatahoilta ja riitapuhetta kylväältä bulevardimedialta, jota nykyään ohjaa lähinnä opportunistinen klikkijournalismi selkeine kaupallisine arvoineen (esimerkiksi Vehnämäki 2022).

Median sivistystehtävästä ei juuri käydä mitään kriittisempää keskustelua, ja sanomalehdistön ja ylipäättänsä medioiden oma sisältötuotanto on kapeutunut merkittävästi siitä, mitä se oli aikaisemmin Suomessa. Sosiaalinen media on syönyt sanomalehdistön tulopohjaa merkittävästi. Sivistykselliseen

tehtävään ei liikene medioissa paljon kovin paljon resursseja.

Saisi syntyä uuden ajan leirinuotioita, mukaan kutsuvia tiloja keskustella olennaisesta. Saisi syntyä uuden koulun sivistysliike, jossa yhdistyisi kriittinen poisoppiminen ja uuden tulevaisuustietoisuudella päivitetyn sivistys-ideaalin mukainen uusi oppiminen.

Minna Riikka Järvinen on kasvatustieteiden tohtori, filosofian maisteri ja Kehittämiskeskus Opinkirjon toiminnanjohtaja.

Jari Kaivo-oja on dosentti Helsingin yliopistossa, Lapin yliopistossa ja Vaasan yliopistossa sekä Turun yliopiston Tulevaisuuden tutkimuskeskuksen tutkimusjohtaja.

KIRJALLISUUS

- Allman, Dan 2013. The sociology of social inclusion. SAGE Open 3 (1), 1–16, DOI: 10.1177/2158244012471957
- Apunen, Matti, Fukuyama, Francis, Haavisto, Ilkka, Ylisalo, Juha ja Zakaria, Fareed 2017. Tyytymättömyyden siemenet. Mistä populismi tulee? Helsinki: Elinkeinoelämän Valtuuskunta.
- Avis, Jame 2018. Socio-technical imaginary of the fourth industrial revolution and its implications for vocational education and training. A literature review. Journal of Vocational Education and Training 70(3), 337–363.
- Bachmann, Reinhard 2018. Institutions and trust. Teoksessa The Routledge companion to trust. Toim. R. Searle, A.-M. Nienaber ja S. B. Sitkin. Lontoo: Routledge, 218–228.
- Bareis, Jascha ja Katzenbach, Christian 2022. Talking AI into Being. The Narratives and Imaginaries of National AI Strategies and Their Performative Politics. Science, Technology & Human Values 47(5), 855–881.
- Beckert, Jens 2016. Imagined Futures. Fictional Expectations and Capitalist Dynamics. Cambridge: Harvard University Press.

- Burton, Byamber ja Abrams, Joseph 2023. The missing ingredient to achieving peak workplace productivity is often trust. Fortune 20.7.2023. <https://fortune.com/2023/07/20/workplace-productivity-trust-employees-managers>. Viitattu 23.8.2023.
- Castoriadis, Cornelius 1987. The Imaginary Institution of Society. Cambridge: Polity Press.
- Chancel, Lucas, Piketty, Thomas, Saez, Emmanuel ja Zucman, Gabriel 2022. World Inequality Report 2022. https://wir2022.wid.world/www-site/uploads/2022/01/Summary_WorldInequalityReport2022_English.pdf. Viitattu 23.8.2023.
- Claasen, Rutger 2015. Financial Crisis and the Ethics of Moral Hazard. Social Theory and Practice 41 (3), 527–551.
- Dixson-Declève, Sandrine, Gafney, Owen, Ghost, Jayati, Randers, Jorgen, Rockstrom, Johan ja Stokes, Per Espen 2022. Earth for All. A Survival Guide for Humanity. A Report to the Club of Rome. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Eatwell, Roger ja Goodwin, Matthew 2018. National Populism. The Revolt Against Liberal Democracy. Lontoo: Pelican.
- Eriksen, Thomas Hylland 2001. Tyranny of the Moment. Fast and Slow Time in the Information Age. Lontoo: Pluto Press.
- Fukuyama, Francis 1995. Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press.
- Fukuyama, Francis 2018. Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Goto, Masashi 2022. Accepting the future as ever-changing. Professionals' sensemaking about artificial intelligence. Journal of Professions and Organization 9 (1), 77–99.
- Gruetzemacher, Ross ja Whittlestone, Jess 2022. The transformative potential of artificial intelligence. Futures 135. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102884>
- Hedlund, Stefan 2021. Russia and the IMF. A Sordid Tale of Moral Hazard. Demokratizatsiya 9 (1), 104–136.
- Herkman, Juha 2019. Populismin aika. Tampere: Vastapaino.
- Hintikka, Jaakko ja Bachman, James 1991. What if ...? Toward Excellence in Reasoning. Mountain View, Kalifornia: Mayfield Publishing Company.
- Hopkin, Jonathan 2020. Anti-System Politics. The Crisis of Market Liberalism in Rich Democracies. New York: Oxford University Press.
- Horkheimer, Max ja Adorno, Theodor 1997. Valistuksen dialektiikka. Suom. Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino.
- Human Rights Watch 2023. Crisis and Conflict. <https://www.hrw.org/topic/crisis-and-conflict>. Viitattu 23.8.2023.
- IDA 2022. IDA 2020. Building Back Better from the Crisis. Toward a Green, Resilient and Inclusive Future. <http://documents.worldbank.org/curated/en/163861645554924417/IDA20-Building-Back-Better-from-the-Crisis-Toward-a-Green-Resilient-and-Inclusive-Future>. Viitattu 23.8.2023.
- Jackson, Tim 2011. Hyvinvointia ilman kasvua. Rajallisen planeetan taloustiede. Helsinki: HS-kirjat.
- Kaivo-oja, Jari ja Stenvall, Jari 2022. A Critical Reassessment. The European Cloud University Platform and New Challenges of the Quartet Helix Collaboration in the European University System. European Integration Studies 16 (1), 9–23.

- Kaivo-oja, Jari, Knudsen, Mikkel ja Lauraéus, Theresa 2022. Future Avenues of Digital Transformation. Teoksessa Public Innovation and Digital Transformation. Toim. H. Väyrynen, N. Helander ja H. Jalonen. Abingdon: Routledge, 165–183.
- Karvala, Kreetta 2021. Hankehumpu ja jatkuvat uudistukset tuhoavat opettajien työssä jaksamista. Iltalehti 29.9.2021. <https://www.iltalehti.fi/paakirjoitus/a/cfc73e19-dd42-46be-9a33-a866c41423d5>. Viitattu 23.8.2023.
- Kattilakoski, Raija 2018. Koulun toimintakulttuuri avautuvissa oppimistiloissa. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 616. https://www.jyu.fi/edupsy/fi/tohtorikoulu/kasvatustieteiden-tohtoriohjelma/valmistuneet-vaitoskirjat/978-951-39-7440-4_vaitos08062018.pdf. Viitattu 23.8.2023.
- Makridakis, Spyros 2017. The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution. Its impact on society and firms. Futures 90, 46–60. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2017.03.006>
- Minkkinen, Matti, Auffermann, Burkhard ja Ahokas, Ira 2019. Six foresight frames. Classifying policy foresight processes in foresight systems according to perceived unpredictability and pursued change. Technological Forecasting and Social Change 149. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.11975>
- Moilanen, Antti ja Salonen, Arto O. 2022. Planetaarinen sivistys. Kohti antroposeenin ajan sivistysidealia. Kasvatus ja Aika 16 (2), 47–71. <https://doi.org/10.33350/ka.107626>
- Nada, Cosmin 2022. Koulumenestystä kaikille kouluun kiinnittymättömyyden ja koulunkäynnin keskeyttämisen sijaan! <https://www.schooleducationgateway.eu/fi/pub/viewpoints/experts/school-success-for-all.htm>. Viitattu 8.8.2023.
- Natunen, Mirja 2010. Kirkkojen maailmanneuvoston Oikeudenmukaisuus, rauha ja luomakunnan eheys -prosessi ja sen käsitys ihmisen ja muun luomakunnan suhteesta. Helsinki: Helsingin yliopisto, Teologinen tiedekunta.
- Newman, Joshua, Mintrom, Michael ja O'Neill, Deirdre 2022. Digital technologies, artificial intelligence, and bureaucratic transformation. Futures 136. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102886>
- Niedlich, Sebastian, Kallfaß, Annika, Pohle, Silvana ja Bormann, Inka 2020. A comprehensive view of trust in education. Conclusions from a systematic literature review. Review of Education 9 (1), 124–158.
- OAJ 2021. Opetusalan työolobarometri 2021. https://www.oaj.fi/contentassets/14b569b3740b404f99026bc901ec75c7/oaj_opetusalan_tyoolobarometri_2021.pdf. Viitattu 23.8.2023.
- Oksanen, Lea, Oikkonen, Elena ja Pihkala, Timo 2022. Adopting Entrepreneurship Education. Entrepreneurship Education and Pedagogy 6 (2), 276–298. <https://doi.org/10.1177/25151274221091698>
- Palmu, Minna 2019. Enemmän keskustelua, vähemmän mokkapaloja. Kumppanuusajattelu kodin ja koulun yhteistyötä ohjaamassa. Pro gradu -opinnäyte. Helsinki: Helsingin yliopisto, Kasvatustieteellinen tiedekunta. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:hulib-201906142935>. Viitattu 23.8.2023.

Pojman, Louis P. ja Fieser, James 2012. Ethics. Discovering Right and Wrong. Boston: Cengage Learning.

Pöntynen, Leena 2022. Hankehumppa seis! Keskeytetään perusopetuksessa vahvan perusosaamisen rakentamiseen jatko-opintojen pohjaksi. <https://teknologiateollisuus.fi/fi/ajankohtaista/hankehumppa-seis-keskeytetaan-perusopetuksessa-vahvan-perusosaamisen-rakentamiseen>. Viitattu 23.8.2023.

Porsanger, Jelena 2014. Saamelainen maailmankuva. Saamelaiskulttuurin ensyklopedia. https://saamelaisensyklopedia.fi/wiki/Saamelainen_maailmankuva. Viitattu 23.8.2023.

Rees, G., Savahl, S., Lee, B. J. ja Casas, F. (toim.) 2020. Childrens' Worlds Report 2020. <https://isciweb.org/wp-content/uploads/2020/08/Childrens-Worlds-Comparative-Report-2020.pdf>. Viitattu 23.8.2023.

Ruskovaara, Elena, Hämäläinen ja Pihkala, Timo 2016. HEAD teachers managing entrepreneurship education. Teaching and Teacher Education 55, 155–164. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2016.01.004>

Ryan, M. J. 2022. The Power of Patience. How This Old-Fashioned Virtue Can Improve Your Life. San Francisco: Conari Press.

Sahlberg, Pasi 1997. Opettajana koulun muutoksessa. Helsinki: WSOY.

Simola, Hannu 2015. Koulutusihmeen paradoksit. Esseitä suomalaisesta koulutuspolitiikasta. Tampere: Vastapaino.

Sitra 2021. Ohjeita Erätauko-dialogiin osaamisen tunnistamisesta. <https://www.sitra.fi/artikkelit/ohjeita-eratauko-dialogiin>. Viitattu 23.8.2023.

Steinweis, Alan E. ja Rachlin, Robert D. (toim.) 2015. The Law in Nazi Germany. Ideology, Opportunism, and the Perversion of Justice. New York: Berghahn Books.

Tays 2020. Nuorten mielenterveyden häiriöiden kasvu on hätähuuto yhteiskunnan muutoksesta. https://www.tays.fi/fi-FI/Nuorten_mielenterveyden_hairioiden_kasvu. Viitattu 23.8.2023.

THL 2021. Kouluterveyskysely. Aikasarja perusopetus 8. ja 9. lk, lukio, aoi 2006–2021. Indikaattori: Uupumusasteinen väsymys koulutyössä. https://sampo.thl.fi/pivot/prod/fi/ktk/ktk1/summary_trendi?alue_0=600836&mittarit_0=199594&mittarit_1=199900&mittarit_2=200533&sukupuoli_0=143993#. Viitattu 23.8.2023.

Tilastokeskus 2023. 894 000 henkilöä oli köyhyys- tai syrjäytymisriskissä vuonna 2021. <https://www.stat.fi/julkaisu/cl8lp8xaorjoa0cw1txm8lzp9>. Viitattu 23.8.2023

Tripsas, Mary ja Schrader, Stephan 1995. Discouraging Opportunistic Behavior in Collaborative R&D. Research Policy 24 (3), 367–389. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(93\)00771-K](https://doi.org/10.1016/0048-7333(93)00771-K)

Urbinati, Nadia 2019. Me the People. How Populism Transforms Democracy. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Uusikylä, Kari 2022. Koulutuksen hätätila on tarkoituksellisesti luotu. Helsingin Sanomat 23.10.2022. <https://www.hs.fi/mielipide/art-2000009148038.html>. Viitattu 23.8.2023.

Valtioneuvosto 2021. Valtioneuvoston koulutuspoliittinen selonteko. https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/162995/VN_2021_24.pdf. Viitattu 23.8.2023.

Vehnämäki, Ida 2022. Katso kuvat, tiesitkö tätä? Klikkijournalismin anatomia. Pro gradu -opinnäyte. Helsinki: Helsingin yliopisto, Valtiotieteellinen tiedekunta.

Vesa, Anna-Maija 2021. Millä pääsemme hankehumpasta eroon? <https://www.sitra.fi/artikkelit/milla-paasemme-hankehumpasta-eroon>. Viitattu 23.8.2023.